

ДЕЯКІ АСПЕКТИ МОСКОВСЬКО-КРИМСЬКИХ ВЗАЄМИН У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА БЕРЕЖКОВА

У когорті вчених Ніжинської вищої школи є багато яскравих, неординарних особистостей, визнаних науковців, широко відомих в Україні та поза її межами. Багато що з їх наукової спадщини лише у наш час повертається до наукового обігу. До таких постатей належить Михайло Миколайович Бережков, професор російської історії, спеціаліст з середньовічної історії, краєзнавець, високого рівня викладач, котрий жив і працював у Ніжині з 80-х рр. XIX ст. до останніх днів свого життя (1929).

Вивчаючи наукову спадщину Михайла Бережкова, автор статті звернув увагу на пласт його праць, що зачіпають проблематику зовнішніх політичних зносин Московської держави та Кримського ханства - напрямок досліджень, не характерний для кола наукових інтересів самого професора. Ці наукові роботи побудовані на опрацюванні вченим фондів, швидше за все Санкт-Петербурзької публічної бібліотеки, - на жаль, Бережков посилав на джерела у своїх працях нам не дає, але свідчення про можливість доступу до них Санкт-Петербурзькими вченими¹ того часу дає нам підставу наполягати саме на цьому припущенні. З упевненістю можна констатувати, що Бережков користувався саме архівними фондами, оскільки він піддає науковій критиці деякі уже опубліковані з цих джерел, виправляючи помилки та неточності.²

Серед документів, котрі ілюструють характер московсько-кримських відносин, особливе місце займають шертні грамоти та епістолярна література, вміщена у Кримській посольській книзі найдавнішого періоду (кін. XV - поч. XVI ст.).

Шертна грамота або шертъ (араб. - shart, - угода, умова), в російському варіанті "рота", "правда", "крепостная (ротная) грамота" - це одностороннє зобов'язання однієї зі сторін, що домовляються про дотримання певних умов. Лише деякі з шертей як виняток мають зміст взаємних зобов'язань, але вони далі узагальнюючих фраз, типу "підтримувати мир", "дотримуватися угоди", "стримувати козаків"³ (російських, татарських, можливо, й запорозьких після 1654 року) від нападів на окраїни, не йшли. Шертні грамоти бралися з усіх сусідів Московії: ханів касимських, казанських, сибірських, кримських, князів та мурз ногайських, калмицьких тайшів. Ці грамоти мали усталену стилістику, визначений формат, однакове формулювання⁴, що відповідало певним юридичним вимогам часу. Звичайно, вони не видавались задарма, особливо кримські. Москві подібного роду документи обходились у щорічні дарунки хану, його чисельному сімейству і татарській аристократії. Становище кримського хана як васала Туреччини не дозволяло московському Великому

князю поєднувати себе з ким рівноправною двосторонньою угодою,⁵ тому Посольський приказ мав постійне правило - не укласти з кримським ханом ніяких угод типу мирного договору.⁶ Такий принцип пояснюється ще й тим, що в Москві розуміли - перетягти хана на свій бік через політичні обставини, зокрема, через постійні напади прикордонних орд та протурецьку орієнтацію (промосковська орієнтація Криму для Москви б означала війну з Оттоманською Портою, а Московська держава не була ще готова до неї), а також через геополітичні умови, відмінності у релігії, не вийде. За дарунки від хана можна добитись, щоб той на себе брав відповідні зобов'язання. Оскільки фізичної можливості (а це реалії тогочасної ситуації) зупинити татарську експансію у Москві не було - війна обов'язково тягла за собою погіршення стосунків з Польщею та Литвою.⁷

Механізм розроблення грамот такий. Грамота складалася у Бахчисараї шляхом переписування дослівно чорнового списку,⁸ котрий складався у Москві та привозився до Криму послами. Одночасно з цим документом, так би мовити, паралельно, до Криму надсилалась певна сума грошей (на викуп російських невільників). Інколи грамоти пропонувались ханською канцелярією - у такому разі вони розглядалися спочатку Посольським приказом, потім царем, і відповідно виносилась резолюція: “люба” чи “не любя”.

Шертні грамоти охоплюють значний період - від налагодження постійних стосунків з Кримом (1474)¹⁰ до кінця XVII ст. Це період своєрідної “залежності” Москви від ханського уряду з її неодмінними атрибутами: поминками та численними дарунками. З припиненням виплати поминок - після походів Голіцина та азовських походів Петра I - зникають і шертні грамоти. У них відпала потреба. Росія сама стала на шлях військової агресії щодо кримських земель. Власне, шерті і є визначальним фактором означеного періоду. Вони мали забезпечувати Московській державі відносний спокій на окраїнах, утримувати хана від наскоків, регламентувати його дипломатичні відносини з Москвою та гарантувати росіянам у Криму - послам, купцям - певні права. У цілому значення шерті, за визначенням Бережкова, полягало у забезпеченні тривалого перемир'я Кримському ханству та Московській державі.¹¹

Дослідження Бережковим шертних грамот показує важливість цих документів для розуміння процесу розвитку стосунків двох держав. Вчений вказує на нерозробленість теми в його час. Це дослідження і на сьогодні єдине в означеній проблематиці.

Цікавою і дуже важливою для розуміння причин та сутності московсько-кримських відносин є епістолярна література, що містилась в матеріалах найдавнішої Кримської посольської книги. Окреме місце тут займає листування Івана III з Нур-Султан, дружиною хана Менглі-Гірея.

Перш за все Бережков піднімає питання про дату шлюбу. Карамзін наводить - 1485 рік,¹² але у листі за березень 1487 р. про поминки дружинам хана вона не згадується.¹⁵ Хан би не забув стягнути з російського государя зайві подарунки. Вищезгаданий лист був написаний приблизно у червні-серпні 1486 р. Між 1486-1493 рр. дружини хана знову згадуються, причому в останньому, 1493-ому р., всі чотири¹⁴ (татари є мусульмани-суніти і за законами шаріату їм дозволено мати не більше 4 офіційних дружин).¹⁵

Спираючись на свою попередню роботу “Древнейшая книга крымских посольских дел”, Бережков вказує, що в посольській книзі згадуються всі

дружини Менглі-Гірея, але Нур-Султан - найбільше. Згідно з традиціями Сходу щодо становища жінки в ісламському світі, їх згадують в офіційних документах лише за іменами,¹⁶ а тут ми маємо повне іменування з використанням титула та прикладки, що означає приналежність до царського роду. Це дійсно так. Кримська посольська книга називає Нур-Султан “великою царицею”, що свідчить про її високий статус. Її батька, князя Теміра Мангіта, Іван III звав “батьком”, а її саму - “сестрою”,¹⁷ можливо, через те, що рід Теміра був у далеких родових зв'язках з династією Рюриковичів.¹⁸

Розглядаючи листування цариці з Іваном III, Бережков відзначає неабиякий розум, високий рівень освіченості, чудове володіння тонкощами дипломатії. Слід зазначити, що її кореспонденція з Москвою поділяється на дві частини: першу - з Іваном III Васильовичем і другу - до своїх синів (в них Нур-Султан називає їх зменшувальними іменами Багай та Сатіка¹⁹), сповнені материнської любові та ніжності. Щодо дітей, то вона майже в кожному листі просить московського Великого князя піклуватися й оберігати їх; просить про зустріч зі своїми синами.²⁰ Майже через 15 років така зустріч відбулася, значною мірою через погіршення стану здоров'я Менглі-Гірея. Проаналізувавши різні джерела, Бережков піддає дату цієї події сумніву. За Гербенштейном вона відбулася в 1504 р.²¹ Але використовуючи та порівнюючи архівний матеріал з літописами Софіївським і Воскресенським, переносить цю подію на 1510 р., що важливо, оскільки саме на початку XVI ст. (1502 р.) відбулась ротація казанських ханів (Абдил-Летіфа (Багай) було усунуто з престолу, а на це місце московський правитель посадив його молодшого брата Мегмет-Аміня (Сатіка)²² і Менглі-Гірей не міг передати повної ініціативи у поволзьких справах на користь Москви. Адже через царицю Нур-Султан Бахчисарай мав прямий зв'язок і прямий вплив на Казань. Відпустити її до Москви, не маючи гарантій, що вона повернеться, - означало б втратити цей вплив. ”Догрозненський” період є останньою точкою більш-менш мирних відносин Московської держави з Кримом. Мегмет-Амін і Абдил-Летіф були дітьми Нур-Султан від першого шлюбу з казанським ханом Улу-Мухамедом, другий же шлюб з Менглі-Гіреєм був бездітним.²³ В іншому випадку престол в Бахчисарай неодмінно б зайняв її син, і російський уряд міг би й надалі безпосередньо впливати на кримські справи. 1515 р., за припущення Бережкова, і є роком її смерті.²⁴

З огляду на приведені вище факти можна зробити висновок, що одруження цариці Нур-Султан та Менглі-Гірея входило до планів московського государя. Маючи непогані особисті стосунки та далекі родинні зв'язки і тримаючи під контролем синів дружини кримського хана, Іван III розраховував позбутися татарської залежності і самому впливати на кримські справи. Автор статті, аналізуючи епістолярні джерела найдавнішої кримської посольської книги, інтерпретовані Михайлом Бережковим, у його роботі “Нур-Султан царица кримская”, приходять до думки, що тенденція зміцнення відносин Криму та Московської держави та їх відносно мирний характер у кін. XV - поч. XVI ст. є наслідком політики Івана III. Механізм її простий: щоб Москва була доброю до дітей цариці - казанських ханів, - Крим має підтримувати добрі стосунки з Московією, а для цього Нур-Султан повинна була застосовувати весь свій вплив на Менглі-Гірея. Розхолодження стосунків після смерті Івана III та Нур-Султан ще раз підтверджує цю думку автора.

Таким чином, аналізуючи шертні грамоти як юридичні документи та епістолярні джерела - листування Нур-Султан - цариці кримської з Іваном III

та зі своїми синами, - можна детальніше реконструювати структуру й характер зовнішньої політики Московської держави на рубежі XIV - XV ст. щодо Кримського ханства, процесу неоднозначного, суперечливого, динамічного й імпульсивного.

Особливо цікавим є звернення Бережкова до проблеми особистих відносин між правителями держав і впливом таких відносин на формування дипломатичної політики цих держав.

Його дослідження, котрі зачіпають тему московсько-кримських відносин, мають високу наукову цінність, оскільки дозволяють краще зрозуміти сутність, причини, механізми зовнішньої політики Москви та Бахчисараю часу правління Івана III і Менглі-Гірея, а робота “Крымские шертные грамоты” й до сьогодні є єдиною науковою розробкою з указаної проблематики. Вона, на відміну від решти несправедливо забутих праць Михайла Миколайовича Бережкова, широко відома в історичній літературі.

Джерела та література:

- 1 Бережков М. Н. Крымские шертные грамоты. - К., 1894.-С.3.
- 2 Бережков М. Н. Древнейшая книга посольских дел (1475-1505). - Симферополь, 1894. - С. 4.
- 3 Бережков М. Н. Крымские... - С. 21.
- 4 Там само. - С. 3.
- 5 Там само.-С. 5.
- 6 Там само. - С. 5.
- 7 Там само. - С. 7.
- 8 Бережков М. Н. Древнейшая... - С. 16.
- 9 Бережков М. Н. Крымские... - С8.
- 10 Там само. - С. 9.
- 11 Там само. - С. 22.
- 12 Карамзин Н. История государства российского. - Москва, 1989. - Кн. II. - Т. VI. - С. 103.
- 13 Бережков М. Н. Древнейшая... С. 15.
- 14 Бережков М. Н. Нур-Султан царица крымская (историко-биографический очерк). - Симферополь, 1897. - С. 5.
- 15 Ислам. Словарь атеиста. - М., 1988.-С. 137.
- 16 Там само. - С. 41.
- 17 Бережков М. Н. Вказана праця. - С. 3.
- 18 Там само. - С. 3.
- 19 Бережков М. Н. Древнейшая... - С. 19.
- 20 Бережков М. Н. Нур-Султан... - С. 7.
- 21 ГербенштейнС. Записки о Московии. - М., 1986.-С. 173.
- 22 Бережков М. Н. Вказана праця. - С. 4.
- 23 Там само. - С. 16.
- 24 Там само. - С. 17.